

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

RƏŞAD ƏLİ OĞLU ZÜLFÜQAROV

**NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TERMINOLOJİ
LEKSİKASI
(ORDUBAD VƏ CULFA RAYONLARININ MATERIALLARI
ƏSASINDA)**

5706.01-Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN-2015

İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Dil tarixi və dialektologiya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Rəsmi opponentlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Elbrus Əli oğlu Vəliyev

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dillər Universitetinin
“Azərbaycan dili və ədəbiyyat” kafedrası

Müdafie «28» noyabr 2015-ci il tarixdə saat 11 da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD.02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az. 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, əsas bina,
Böyük Akt zalı

Avtoreferat «   » _____ 2015-ci il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar

**FD.02.121 DİSSERTASIYA
ŞURASININ ELMİ KATİBİ:**

İ.Z.CƏFƏROV

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktuallığı. Dil hər bir xalqın mövcudluğunu şərtləndirən ən mühüm mədəni nailiyyətdir. Cəmiyyət həyatının mühüm və əbədi parçası olan dil insanların özünüifadəsinin ən əsas vasitələrindən biridir. Dialekt və şivələr bir kateqoriya kimi dil və cəmiyyətin qarşılıqlı, vəhdətdə inkişafının əməli nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Konkret olaraq türk dillərinin dialekt və şivələrinin fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tədqiqatlarda aktual məsələ kimi qarşıda durur. Əvvəla, burada əsas cəhət odur ki, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrinin dilimizin qədim yazılı abidələri, qohum dillərlə və s. ilə müqayisəli öyrənilməsi təkcə digər türk xalqları ilə Azərbaycan xalqının tarixi əlaqəsini sübut etmir, həm də Azərbaycan dilinin ədəbi dil səviyyəsinə qalxmasında böyük rol oynamış türk tayfa dillərinə məxsus şivələri aşkara çıxarmağa imkan verir. Müasir türkoloqlar və dialektoloqlar qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri türk dillərinin tarixi-müqayisəli qrammatikasının, tarixi leksikologiyasının, həmçinin ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi dialektologiyasının yaradılmasından ibarətdir. Türk dillərindən biri kimi Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının mövzusu və vəzifələri haqqında M.R.Cahangirov, V.İ. Aslanov, A.A.Axundov, T.İ.Hacıyev, S.Q.Əlizadə, E.İ.Əzizov və başqaları tərəfindən müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, dialektlərin öyrənilməsi ilk növbədə xalqın etnik tərkibinin aydınlaşdırılması işinə kömək edir. Digər tərəfdən ümumxalq Azərbaycan dilinin əsasında dayanmış qəbilə-tayfa dillərinə məxsus qədim faktların öyrənilməsi dialektologiyanın əsas diqqət mərkəzində dayanır. Bütün bunlara görə Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikasının müasir dilçilik aspektində, hərtərəfli tədqiqinə ciddi ehtiyac duyulur.

Azərbaycan Respublikası ikinci dəfə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra cəmiyyət həyatının digər sahələrində olduğu kimi milli-mənəvi mədəniyyətimizin, tükənməz xəzinəsi sayılan dialekt və şivələrimizin yəni-dən öyrənilməsi üçün əlverişli zəmin yarandı. Naxçıvan dialekt və şivələrinin ayrı-ayrı sahələrinin araşdırılması da Azərbaycan dilçiliyi və dialektologiya elmi qarşısında dayanan ən aktual problemlərdən biridir.

Ordubad dialekti və Culfa şivələri Naxçıvan dialekt və şivələrinə daxil olmaqla Ordubad və Culfa rayonlarını əhatə edir. Hər iki rayonun ərazisi dağlıq və dağətəyi sahələrdir. Əhalinin əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq,

əkinçilik, maldarlıq, arıçılıq, bağçılıq, toxuculuq və s. bu kimi sahələrdən ibarətdir. Ordubad dialekti və Culfa şivələri bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə həm Azərbaycan ədəbi dili, həm də digər dialekt və şivələrimizdən fərqlənir. Culfa, Ordubad dialekt və şivələrinin terminoloji leksikasına ya heç toxunulmamış, ya da bəzi ümumiləşmiş nümunələr diqqətə çatdırılmışdır. Bu səbəbdən Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasının hərtərəfli, müasir dilçilik aspektindən öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu dialekt və şivələrin terminlər sisteminin yenidən hərtərəfli araşdırılması türkologiya elminə, dil tarixinə yeni dil faktları verir, dialekt və şivəni yaşadan xalqın milli tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, adət-ənənəsi daha da aydınlaşır və zənginləşir. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikasının öyrənilməsi sahəsində atılan ilk addımdır.

Bütün bunları nəzərə alsaq, Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasının ayrıca tədqiqat mövzusunə cəlb olunması, onun digər dialekt və şivələrimiz, qohum dillər, onların dialekt materialları ilə müqayisəli, etnolinqvistik təhlili aktual problemlərdən biridir. Məhz bu mövzunun dissertasiya üçün seçilməsinin aktuallığı da günümüzün tələblərindən irəli gəlmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Ordubad dialekti və Culfa şivələrindən toplanan materiallar təşkil edir. Həmin materialların Azərbaycan dili, onun tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələri, müxtəlif türk dillərinin dialekt və şivə leksikası, qədim yazılı abidə və mənbələrlə müqayisədə etnolinqvistik, leksikoloji, morfoloji cəhətdən təhlili tədqiqatın predimetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatda əsas elmi məqsəd Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasının hərtərəfli, həm müasir dilimizin müxtəlif dialekt və şivələri, həm də ümumtürk və qədim yazılı mənbələrlə müqayisə aspektində etnolinqvistik təhlilinin aparılmasıdır. Eyni zamanda dissertasiyada dilin dialekt leksikasının zəngin, çoxşaxəli sözlər sistemində terminlərin yerinin müəyyənləşdirilməsi, onların ümumi leksik layda mövqeyinin üzə çıxarılması nəzərdə tutulmuşdur. Ordubad dialekti və Culfa şivələri ədəbi dilimizdən, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Dissertasiyada bu fərqli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən dialekt materiallarını toplamaq, toplanan materialları sistemləşdirmək, fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivə materialları ilə, qohum dillər və onların dialekt və şivələri ilə, qədim yazılı abidələrimizdəki

materiallarla müqayisəli, etnolinqvistik təhlillər aparmaqla Ordubad, Culfa dialekt və şivələrinin terminoloji leksikasının tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirmək, bu fərqlərin yayılma arealını tədqiq etmək diqqətdə saxlanılmışdır. İşdə əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

– Ordubad dialekti və Culfa şivələrini ümumi leksik sistemini xarakterizə etməklə bu dialekt və şivələrin leksik sistemində terminoloji leksikanın yerini müəyyənləşdirmək;

– Bu terminlərin yaranma yolları və üsullarını dil faktları əsasında öyrənmək;

– Dialekt terminlərinin xüsusiyyətlərini izah etmək, onların ümumişlək leksik vahidlərdən fərqlərini göstərmək;

– Terminlərin mənşəyi, onların qədim yazılı abidələrimizdə, qohum dillər, onların dialekt və şivələrində işlənmə arealını müəyyənləşdirmək;

– Terminləri Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivə materialları, qohum dillərin dialekt və şivə materialları və qədim yazılı mənbələrdə işlənən nümunələrlə müqayisəli, etnolinqvistik təhlillərini aparmaqla öyrənmək;

– Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən terminoloji leksikanın özünə xas olan, onları xarakterizə edən əsas əlamətləri müəyyənləşdirmək;

– Yalnız Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən, xalqımızın tarixi köklərinə bağlı olan sözləri araşdıraraq ortaya çıxarmaq; bu terminlərin Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının terminoloji sistemindəki rolunu və mövqeyini aydınlaşdırmaq və s.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Naxçıvan dialekt və şivələrinin hərtərəfli, geniş dairədə elmi əsaslarla öyrənilməsinə XX əsrin 20-ci illərindən başlanılmışdır. Aparılan tədqiqatları şərti olaraq üç mərhələyə ayırmaq olar:

1. 1920-ci illərdən başlayaraq 50-60-cı illərə qədər aparılan tədqiqatlarda muxtar respublikanın ayrı-ayrı dialekt və şivələrindən materiallar toplanmış, bu dialekt və şivələrin fonetikasi, leksikasi və qrammatikasi haqqında məqalələr yazılmışdır. T.Həmzəyev “Ordubad dialekti” mövzusunda namisədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bununla belə Ordubad dialekt və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasi ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

2. İkinci mərhələ 50-60-cı illərdən başlayaraq müstəqilliyə qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə bölgənin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra dissertasiyalar yazılmışdır. Bu sırada Ə.M.Quliyev və M.Zeynalovun tədqiqatlarını qeyd etmək olar.

3. Üçüncü mərhələ müstəqillik dövrünü əhatə edir ki, bu dövrdə ayrı-ayrı Naxçıvan dialekt və şivələri tədqiqata cəlb olunmuş və müəyyən məqalələr, monoqrafiyalar nəşr etdirilmişdir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi sahəsində K.İmamquliyeva, N.Əliyeva, S.Məmmədov və başqaları tədqiqatlar aparmışlar. Amma hər üç mərhələdə və qeyd olunan tədqiqatlarda Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikası ayrı-ayrı araşdırma obyektinə çevrilməmiş, bir sıra məqalələr yazılmaqla kifayətlənilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yenili aşağıdakı cəhətlərlə müəyyənləşir.

– Dissertasiya Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasının etnolingvistik, tarixi-dialektoloji aspektdən monoqrafik şəkildə tədqiq edilməsi bu sahədə ilk təşəbbüsdür;

– Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasında yer tutan leksik vahidlərin özünəməxsus cəhətləri, dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivə materialları ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri öyrənilir. Həmin leksik vahidlərin lingvistik təhlili sübut edir ki, onlar özünə xas olan bir sıra cəhətlərinə görə ədəbi dilimizin digər dialekt və şivələrindən fərqlənir;

– Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasının qohum dillər, onların dialekt və şivələrinin, qədim türk yazılı abidələrinin, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, bir sıra lüğətlərin materialları ilə müqayisəli, etimoloji və etnolingvistik təhlili göstərir ki, bu terminlərin böyük əksəriyyəti türkmənşəli sözlər olmaqla ümumtürk leksikasının ən mühüm laylarını təşkil edir;

– Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasının öyrənilməsi bunu əsaslandırmağa imkan verir ki, bir sıra dialekt termini ədəbi dilimizə gətirilərək ümumişlək leksikaya daxil edilə bilər;

– Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminlər sisteminin müasir dilçilik aspektindən öyrənilməsi göstərdi ki, əvvəlki tədqiqatlar zamanı qeydə alınmış bəzi dialekt fərqləri müəyyən dərəcədə aradan qalxmışdır.

Tədqiqatın metod və üsulları. Qarşıya qoyulan problemin həlli üçün dissertasiyada Azərbaycan dialektologiya elminin keçdiyi yol izlənilmiş, bundan əvvəlki dialektoloji tədqiqatlar örnək götürülmüş, mövcud araşdırmalarda sınaqdan keçirilmiş metodlar əsas hesab olunmuşdur. İşdə daha çox dilçiliyin ənənəvi metodlarından – etimoloji və etnolingvistik, təsviri, təsviri-tutuşdurma, müqayisəli-qarşılaşdırma, sistemləşdirmə, tarixi-müqayisəli metod və üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr Azərbaycan dilçiliyi, dialektologiya elmi və ümumən türkologiya elmi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, dissertasiya Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, tarixi leksikologiyası, tarixi fonetikasi, tarixi qrammatikası, həmçinin türk dillərinin müqayisəli dialektologiyası, leksikologiyası, fonetikasi, qrammatikası kimi əsərlərin hazırlanmasına lazımı dil faktı verəcəkdir. Toplanan materiallar müasir dünyamızda gərəkli olan ortaq türk dilinin formalaşdırılmasında faydalı ola bilər. Həmçinin dissertasiya materiallarından Azərbaycan dilinin həm dialektoloji və izahlı lüğətlərinin, həm dialektoloji atlasın tərtibi zamanı, eləcə də türk dillərinə aid dilçilik atlasının tərtibi zamanı istifadə oluna bilər. Dissertasiya ali məktəblərin filoloji fakültələrinin tələbələri üçün xüsusi kursların keçirilməsi, dərs vəsaitlərinin hazırlanması, dialektologiya dərslərinin aparılması zamanı da gərəkli mənbə ola bilər. İşin zəngin materiallarından Azərbaycan dilinə aid müxtəlif sahə terminlərini əhatə edən terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında da geniş şəkildə faydalı olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqatın mövzusu 30 yanvar 2008-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasında və Respublika Dilçilik üzrə Əlaqələndirmə Şurasında (24 aprel 2012, protokol №5) təsdiqlənmişdir. İş AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Dil tarixi və dialektologiya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu, müddəa və nəticələri müəllifin ölkəmizdə, eləcə də xarici ölkələrdə nəşr olunan müxtəlif elmi jurnallarda çap etdirdiyi 18 elmi məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır. İkinci Uluslararası Ağız Araşdırmaçı Çalıtayı, Kars, 2009 (Türkiyə türkçəsi və Nahçıvan ağızlarında at adlarının karşılaştırmalı tahlili), Üçüncü Uluslararası Ağız Araşdırmaçı Çalıtayı, Sakarya, 2010 (Türkiye türkçəsi və Nahçıvan ağızlarında kullanılan ekincilik terimlərinin karşılaştırmalı tahlili) Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunan “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda həsr olunan Bakı Slavyan Universitetində keçirilən beynəlxalq konfransda, 2013 (Ümummilli lider Heydər Əliyevin dil siyasəti və Azərbaycanda dialektologiya elminin inkişafı məsələləri) Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunan “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda həsr olunan Bakı Slavyan Universitetində keçirilən beynəlxalq konfransda, 2014 (Ordubad dialekti və Culfa şivələrində süddən hazırlanan məhsulların adlarını bildiren terminlər), “Naxçıvanda Dədə Qorqud” beynəlxalq elmi simpoziumunda, 2015 (“Culfa şivələrində işlənən arxaik lek-

sik vahidlərin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında əksi) və s. kimi beynəlxalq simpozium, konfrans və çalıştaylarda məzruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın elmi yeniliyi, metod və üsulları, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeiası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın üç yarım fəsildən ibarət olan **“Ordubad dialekti və Culfa şivələrində heyvandarlıq terminləri”** adlı I fəslində Naxçıvan dialekt və şivələri içərisində Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin yeri və rolu, burada işlədilən heyvandarlıqla bağlı terminlərdən bəhs olunmuşdur. Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin heyvandarlıqla bağlı terminoloji leksikası zənginliyi, çoxşaxəliliyi ilə dilimizin digər dialekt və şivələri, ayrı-ayrı türk dili dialekt və şivələri ilə həm oxşar, həm də bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Müqayisəli təhlillərin nəticəsində deyə bilərik ki, bu bölgədə işlədilən heyvandarlıq terminləri qədim dil elementlərimizi özündə yaşatmaqdadır. Bəhs olunan terminlərin böyük əksəriyyətinin türk dili elementləri əsasında etimoloji, linqvistik təhlili sübut edir ki, Ordubad, Culfa bölgələri, buradakı dialekt və şivə terminləri milli mədəniyyətimizin və tariximizin tərkib hissəsi kimi qədim dövrlərdən günümüzədək var olmaqdadır. I fəslin **“Qoyunçuluq terminləri”** adlı birinci yarım fəslində Ordubad və Culfa rayonları ərazisində qoyunçuluqla bağlı işlədilən terminlərdən bəhs olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasının bir çox bölgələrində olduğu kimi qoyunçuluq Ordubad və Culfa rayonunun təsərrüfat həyatında ən geniş yayılan və inkişaf etmiş sahələrdən biridir. Naxçıvan Muxtar Respublikası, o cümlədən Ordubad və Culfa rayonu ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri, o cümlədən Culfa rayonu ərazisində e.ə. III minilliyə aid qoyun və digər heyvan sümükləri, gil, keramika məmulatları¹; Ordubad rayonu ərazisində isə e.ə. IV-I minilliklərə aid nümunələr², Gəmiqaya təsvirləri, xalqımızın ruhunu, məşğuliyyətini əks etdirən çoxlu sayda qoyunçuluqla bağlı işlədilən folklor nümunələri və ən əsası isə qədim milli

¹ Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cildə, I cild, İstanbul, 2005, s.114.

² Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cildə, II cild, İstanbul, 2005, s. 208-209.

dil elementlərimizi özündə saxlayan dialekt və şivələrimiz Naxçıvan Muxtar Respublikasında heyvandarlığın, xüsusilə də qoyunçuluğun Eneolit dövründən inkişaf etdiyini göstərməkdədir. Bu yarım-fəsildə qoyunçuluqla bağlı işlədilən ağuz quzi, şişəx', təkəş, ərəkəş/erkəç, toxli/toxlu, oğləx/oğlağ, dıvır/dübir/dubir və s. kimi terminlərin etnolinqvistik təhlili aparılmış və konkret dil faktları və müqayisələrlə onların türkmənşəli sözlər olduğu izah edilmişdir. **“Maldarlıqla bağlı işlədilən terminlər”** adlanan ikinci yarım-fəsildə bəhs olunan dialekt və şivələrdə maldarlıqla bağlı işlədilən terminlər öyrənilmiş, etnolinqvistik təhlilə cəlb olunmuşdur. Erkən tunc dövründə insanların həyatında baş verən I İctimai əmək bölgüsü nəticəsində əkinçilik maldarlıqdan ayrılaraq müstəqil təsərrüfat sahəsinə çevrilmişdir. Qeyd olunan bölgənin əlverişli təbii şəraiti burada maldarlığın sürətli inkişafına imkan vermişdir. Bu inkişafın məntiqi davamı kimi maldarlıqla bağlı zəngin dialekt və şivə materialları meydana çıxmışdır. Hər hansı bir təsərrüfat sahəsinin güclü və sürətli yüksəlişi bir tərəfdən insanların ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədi güdürsə, digər tərəfdən əhalinin məskunlaşdığı təbiicoğrafi şəraitin verdiyi imkanlardan asılı olur¹. Maldarlıqla bağlı işlədilən terminlər yaşa, rəngə, əlamətə, xasiyyətə və s. kimi xüsusiyyətlərə uyğun olaraq qruplaşdırılaraq müqayisəli təhlil olunur. Məs.: *buzəği, qısrəmən, biğyədurən, bicəynə, ərəmix', səvən buzəği*”//*sava bizov, herəbəş buzəği, lümə dana, tuncu kələç, töx'mə kələş* və s. kimi xeyli sayda terminlər mövcuddur ki, onların müqayisəli öyrənilməsi bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxmasına imkan vermişdir. Məs.: Ordubad dialektində bir yaşadək inək balası mənasında işlədilən *buzəği* sözü qədim türkdili yazılı abidələrimizdə işlənən eyni sözün fonetik variantı kimi maraqlı doğurur. Söz “Divani-lügət it türk” də *“buzagu”*², V-X əsrlərə aid göytürk, uyğur yazılı abidələrində *“buzəğu”*³, qədim Göytürk abidələrində *“buzagu”*⁴ şəklində işlənmişdir.

Birinci fəslin üçüncü yarım-fəsli **“Atçılıqla bağlı işlədilən terminlər”** adlanır. Bu yarım-fəsildə Ordubad dialekti və Culfa şivələrində at adları ilə bağlı işlədilən terminlər, istər dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələri, istər türk dilləri, onların dialekt və şivələri, həmçinin

---

¹ Xasıyev Z. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, s. 28

² Kaşğarlı M. “Divani lügət-it-türk”. Dörd cildə, IV cild, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, s. 121

³ Xudiyev N.M. Quliyev Ə.A. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı: ADPU, 1992, s.29

⁴ Quliyev Ə.A. Əski türk onomastik sözlüyü, Bakı: Elm, 1999, s. 27

qədim yazılı mənbə və ədəbiyyatlarla, abidələrlə müqayisəli tədqiq olunur. At adları ilə bağlı terminlər onlara verilən ada, yaşa, atların yerişi və xəstəliklərinə uyğun şəkildə sistemləşdirilmişdir. Məs.: *Əyqır, minay, dingilləx' at, gəmə at, sak'qaf, tav, dəli marağaş, toxumnux at, səmər*" // *səmir at, şilxor at və s.* *Toxumnux at* Culfa şivələrində ayğır sözünə paralel işlədilir və yeni cins at əldə etmək üçün saxlanan erkək at mənasını ifadə edir. *Əyqır // ayğır // əyğır* – üç yaşdan yuxarı minik vasitəsi və ya dövlük kimi istifadə edilən erkək at. Quba dialektində “*ayğır*” // *eyğır*¹, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında “*ayğır*”²; “Divani lüğət-it türk”də “*adhğır*”³, *Orxon-Yenisey yazılı abidələrində* “*adğır*”⁴ şəklində eyni mənada işlənməmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Ordubad dialekti və Culfa şivələrində əkinçilik, bağçılıq, bitkiçilik terminləri**” adlanır. Burada Ordubad dialekti və Culfa şivələrində əkinçilik, bağçılıq, bitkiçiliklə bağlı işlədılən terminlərin etnolinqvistik təhlili aparılmışdır. Dissertasiyanın bu fəslı üç yarımfəsilədən ibarətdır. Birinci yarımfəsil “**Əkinçilik terminləri**” adlanır. Əkinçilik ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qədim tarixi kökləri olan təsərrüfat sahəsidir. Tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində ibtidai əkinçilik təsərrüfatının yaranması bizim eradan VIII-VI min il əvvələ - Neolit dövrünə gedib çıxır⁵. Artıq Erkən Tunc dövründə əkinçilik qədim insanların həyatında müstəqil təsərrüfat sahəsinə çevrilmişdir. Tarixi xronologiya göstərir ki, türk tayfaları əsasən su hövzələrində, çay vadilərində məskunlaşmışlar. Məhz Ordubad və Culfa rayonlarının da Araz, Əlincə, Gilan çayları boyunca yerləşməsi bu torpaqların ən qədim türk yurdu, eyni zamanda əkinçilik təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik yer olmasından xəbər verir.

Tədqiqat zamanı burada təsərrüfatın maldarlıq, qoyunçuluq, üzümçülük, bağçılıq, atçılıq sahələri ilə yanaşı, əkinçilik təsərrüfatının da yüksək inkişafının şahidi olduq. Ta qədim zamanlardan ulu babalarımız əkinçilikdə istifadə etdikləri alət və əşyalara, əkin əkmə adətlərinə, əkinçilik təqvimlərinə müxtəlif adlar vermişlər. Dissertasiyada əkinçilik terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

¹ Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, s. 205

² Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edənləri F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 63

³ Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk”. Dörd cildə, IV cild, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, s. 122.

⁴ Tekin T. Orhon yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, s.119

⁵ Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı: Elm, 1998, s.25.

1. Əkinçilikdə işlədilən alət və əşya adaları ilə bağlı terminlər: *Modix* // *modəğ* // *mutix* – boyunduruqda oturub öküzləri sürənin – hodağın yıxılmaması üçün boyunduruğa əlavə olunmuş hissə, *kəğən* // *kağan* – Xışın və ya cütün əsas hissəsini boyunduruğa birləşdirmək üçün göndən hazırlanmış halqa, *əngəcuvə* // *əngəcivən* // *əngacuva* – xışın və ya cütün əsas hissəsini boyunduruğa birləşdirən hissələrdən biri, *şətə* // *şəpə*– alağ etmək üçün ərsinə oxşar alət, *gərdivar* // *kərdivar* sözü, fikrimizcə, iki komponentli söz olub *kərdi* –*lək* və *var* – *vər* sözlərindən əmələ gəlib. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialektlərinin əksəriyyətində “lək” yerinə “kərdi” sözü işlədilir. *Ləmpərə* – taxıl sovrmaq üçün taxta kürək, *malağan* // *mulağan* // *kələnti* // *kərənti* – taxılı, otu biçmək üçün alət. Digər kəndlərdə bu mənada “kərənti” sözü də işlədilir, *əng* – kərəntinin sapı ilə tiyəsinin birləşdiyi yer. Söz Culfa rayonunun Saltaq və Bənəniyar kənd şivələrində “*küp*” şəklində işlənir.

2. Şumla, kotana və ya cütə qoşulan heyvanların adı ilə bağlı terminlər: *Herən* // *heran* // *güz* – kotanın açdığı ilk sırım. Kürdəmir, Qax, Balakən şivələrində isə bu mənada *cız*¹, Cəlilabad şivəsində *küz*² şəklində həmin mənada rast gəlinmişdir. *Görsü* // *gorsu* // *gərsi* – *şumlanacaq yerin kənarlarından başlayıb, içəriyə doğru dairəvi şəkildə şumlamaq*. – *Məs.:* *Bi yeri şumnuyəndə qırəğinnən başlərix içəriyə tərəf getməyə görsü de:llər (T.)*. Ordubad dialektində işlədilən bu termin Qazax dialektində *gorus*³, Borçalı və Marneuli şivələrində *gorş*⁴ şəklində rast gəlinmişdir. *Xərə* // *xərəngi* // *xərəy* // *xora* – sahə şumlanandan sonra həmin sahədə şumlanmamış və şumlandıqdan sonra suvarılarkən su tutmayan, quru qalan yer. *Məs.:* *Şumnuyənnən so:rə görsən şumun içində şumnəmmiyən yer qə:b unə xərə yer, xərəngi yer de:llər (Ənd.)*.

Söz Naxçıvan dialekti və Şahbuz şivələrində *xərə*, Gəncə, Qazax dialektlərində, Borçalı, Cəbrayıl, Mingəçevir şivələrində *xərəy* şəklində eyni mənada qeyd alınmışdır. Bu mənada Gəncəbasar şivələrində *xərək*⁵,

¹ Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003, s. 113

² Ağayev Ə.Q. Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivələri: Fil. elm. nam..dis. Bakı, 1975, s.194.

³ Cəfəri Əli (Əli Kamil oğlu Cəfərov). Azərbaycan dilinin Qazax dialekti: Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1961, s.119.

⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə, I c. A-L, Ankara: Türk Dil Qurumu Yayınları, 1999, s.226

⁵ Xasiyev Z.Ə. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti(Gəncəbasar materialları əsasında), Bakı: Nurlan, 2000, s.76

Məgri şivələrində *herə*¹ sözləri işlənir. *Moralamax* // *morələməğ* – *əkin* *suvarmaq* üçün *şumun içərisində şırım açmaq, ləğrəy*// *lağarəy* –*əkin yerinin ortalarından başlayaraq kənarlara doğru şumlamaq.* –*Səhəni ləğrəy şumnuyəndə şumdə təpdəmməz, xərangı yerdə əz qələr* (Əy.). Söz Şahbuz rayon şivələrində *lağarəx*² şəklində işlənir.

3. Əlamət və məhsuldarlığına görə əkin sahələrinin adını bildirən terminlər; *Behtin yer* // *beytin yer* // *bekərə yer* (ə.k.k.) – *əkinə yararlı olmayan sahə, istifadə olunmayan ərazi.* –*Hara ki əkinəcəx' üçün yararsızdı unu bekara yer // behtin yer addandırır (Xoş.).* “*Beytin*” sözünün fonetik variantı olan “*behtin*” sözü Culfa şivələrində ümumişləklik xarakteri daşımaqdadır. Məs.: *Bekar-behtin gəzirəm da* (Sal.). Söz Gəncə dialektində *beytin*³, Muğan qrupu şivələrində əkin üçün yararlı olmayan, məhsul verməyən yer, Salyan şivəsində əkilməmiş yer mənalarında işlənir. *Qırış yer* // *qırışdəğ yer* – *məhsuldar olmayan, az məhsul verən, xırlıq sahə.* – *Qırışdığ yerin məhsulu yə olməz, yə də əz olər, unu ən çox otərəcəx kimi istifadə edəriyh* (Nür.), *donqqəz* // *dənqqəz yer* – *suvarılması mümkün olmayan dik yer, sahə.* – *Əyəz əkinəcəyin donqqəzdədisə unu suvərməx müşkül işdi* (Nüs.), *xörəx'* – *xam yer, yəl* // *yal yer* –*dağın, təpənin qurtaracağında, aşırımına yaxın olan əkin yeri, yasdən* // *yəstən yer* – *dağ və ya təpənin döşündə olan düzən yer* və s.

4. Əkinin əkilməsini bildirən terminlər: Terminlər də bəhs olunan dialekt və şivələrdə maraqlı doğurur. *Səp suvar* – “*toxumun əvvəl səpilib sonra suvarılması.* – *Əvvələn toxumu səpib so:ra dönüb unu suvarardıx una səp suvar de:llər* (Ərf.). *Suvar səp* – *suvarılmış torpaq keşəldikdən sonra taxılın səpilməsi.* – *Torpağı birinci suvararıx, so:ra torpax keşdənəndə una toxumu səpəriyh* (Ərz.). *İkiüzdü səpin* – *taxılın önə və sola oraqvarı səpilməsi.* – *İkiüzdü səpində əkilən taxılda bir az seyrəhliy olar* (Cam.). *Arxalı səpbə* – *taxılın çox sıx səpilməsi.* – *Taxıl əkməyin ən yaxşısı arxalı səpbədi.*

5. Zəmi və suvarma ilə bağlı terminlər: *Xorə*//*xora*//*xoru* –*bir il əvvəl taxıl biçiləndə zəmiyə düşən və öz-özünə göyəran bitki, qərvul* // *qaravul görsətməx'* – *ilk cücərtیلərin çıxması, pəpəxləmə*// *papaxləməx* – *sünbülün böyüməsi, boy atması, çəldirməğ* // *çaldırmax* – *ala-tala, keyfiyyətsiz suvarmaq, dənab* // *dənov* – *Torpağa verilən axırncı su* və s.

¹ Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Məgri şivələri. Bakı: Elm, 2003, s. 66

² Quliyev Ə.A. Nahçıvan ağızları söz varlığı. Ankara: Kültür Ajans Yayınları, 2010, s.11

³ Həsənov İ. Gəncə dialektinin leksikası. Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1974, s.107

6. Biçin prosesi və xırmanla bağlı terminlər: *Çallanan dövr – buğdanın yetişənə yaxın, yəni ağaran dövrü, ocax bağlamə // orax bağlamax – bir neçə toxumun birgə cücərməsi, gəzər // kozər – vəlin altında döyülməmiş qalan sünbül, bəlim parçaları, gilə – tam yetişməyən buğdanın 10 dərzinin yığılaraq bağlanıb yetişmək üçün başı dik saxlanması. Məs: Bala, o zamannar un dərzi bi yerə başı dix' yığardix una gilə de:rdix' (Göy.). Söz Culfa rayonunun Xoşkeşin kənd şivəsində dəbə şəklində işlənir. Səv // sav //kərənti daşı – kəsici alətləri itiləmə x' üçün xüsusi daş.*

İkinci yarımfəsil “**Bağçılıq terminləri**” adlanır ki, burada Ordubad dialekti və Culfa şivələrində bağçılığın müxtəlif sahələri ilə bağlı terminlər qruplaşdırılaraq kameral tədqiqata cəlb olunmuşlar. Bağçılıq terminləri aşağıdakı başlıqlar altında sistemləşdirilmişlər.

1. Bağ salmaq və bağçılıqla bağlı işlədilən terminlər: *şişəx' bağ//bağ –cavan, iki-üç illik bağ, bara minməx'//bərə minməx' –ilk dəfə məhsul verən bağ, ləvəndə //güdarə //gudura –üzümün çoxaldılma üsulu, səvərə // cəvərə // cəvrən –meyvə yığmaq üçün toxunmuş kiçik səbət və s.*

2. Meyvə növlərinin adlarını bildirən terminlər: *şələli// şərəmli, ərmidi heyva, keşiş boğən ərmit, mələti armit, cəviz, çuvaldızı cəviz, şələğ əriy, qığ əriy və s.*

3. Bostan və tərəvəzçiliyə aid terminlər: *Kəlix', badımcanı xiyar, Gülbəsər, Əylis qounu, çiti qoun, nədirxarı qoun, xuni qərpız və s.*

4. Üzümçülüklə bağlı işlədilən terminlər: *Qora//qorə – kal yetişməyən üzüm, çiçəkdən yeni çıxan üzüm, mev//möy – tənək, tula gözü üzüm, səhabı yeməz, pişiy üzümü, inəyəmcəyi // keçiyəmcəyi və s.*

Üçüncü yarımfəsil isə “**Bitkiçilik terminləri**” adlanır. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən bitkiçilik terminləri də öz zənginlikləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu yarımfəsildə bitkiçilik terminləri etnolinqvistik təhlilə cəlb edilmişdir. Məs.: *Xincilo:uz // xincilavız – soğana bənzər yabanı yeməli bitki, sək'qız – Özəyi bölünəndə ağ südə bənzər maye axan şirin ot, mələciyə//malacuva–ocaqda ütilərək yeyilən bitki, dəlixumu, kalafar, morçalıq//murçalıx –gövdəsi yelmiyə, kökü isə soğana bənzər yeməli bitki, tulçə özəyi–soyularaq özəyi yeyilən cacığa bənzər bitki, Bayram gəvəni //bəyram gəvəni – bayramda yandırılır, yağı çox bahalıdır. Şahbuz rayon şivələrində bu mənada “*tutış gəvəni*” terminindən istifadə olunur. Bundan başqa Ordubad dialektində “*şirin gəvən*”, “*siçən gəvəni*” kimi sözlərdə vardır. *Turşməzə– üstündə boz tüklü yarpaqları olan, soyulub**

yeyilən bitki. Sözə Meğri şivələrində *turşex*¹, Lerik rayon şivələrində *turşəng*², Çənbərək və Karvansaray şivələrində *hacızıcı*³, Şəki dialektində *qıca*⁴, Quba dialektində *turş yarpağ*⁵, Şahbuz şivələrində isə *acıqıcı* şəklində rast gəlinmişdir.

Dissertasiyanın “**Ordubad dialekti və Culfa şivələrində məişət leksikası**” adlanan üçüncü fəslə altı yarım fəsildən ibarətdir. Məlumdur ki, xalqımızın özünəməxsus adət-ənənəsi var. Bu adət və ənənələr əsrlərin keçməkeşli sınağından keçərək günümüzədək gəlib çatmışdır. Şübhə yox ki, bu adət və ənənələrin fəvqündə dilin inkişafı təkamülü prosesi də baş vermiş, dialektik sözlər, yəni əşyaların müxtəlif sahələri üzrə nominasiya – adlanmalar da dilimizi zənginləşdirmiş, nəticə etibarlı ilə bu sahə ilə bağlı termin sisteminin formalaşmasına imkan yaranmışdır⁶. Bu baxımdan dialektlərimizin müəyyən bir qatını da bu sahə ilə bağlı terminlər təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ordubad dialekti və Culfa şivələrində adət-ənənə ilə bağlı terminlərin böyük əksəriyyətini toy, yas mərasimləri, Novruz, Xıdır bayramı ilə bağlı terminlər təşkil edir ki, onlar arasında ən zəngin olanı nişan və toy adətlərini xarakterizə edən terminlərdir. “**Yatacaqla bağlı işlədilən terminlər**” adlı ikinci yarım fəsildə Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən yatacaqla əlaqədar istifadə olunan terminlər təhlil edilir. Bu terminlər isə ədəbi dilimiz və digər dialekt və şivələrimizdən müəyyən fonetik tərkib və mənasına görə fərqlənir. Alət və əşya adlarının bildirən terminlərin öyrənilməsi üçüncü yarım fəsildə həmin əşyalar, daşdan, dəmirdən, taxtadan hazırlanmaq etibarlı ilə qruplaşdırılmışlar. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində yemək adları ilə bağlı işlədilən terminlər də olduqca maraqlıdır ki, həmin terminlər “**Yemək adlarını bildirən terminlər**” başlığı altında dördüncü yarım fəsildə dəyərləndirilmişdir. Bəhs olunan dialekt və şivələrdə qadın və kişi geyimlərini bildirən terminlər də ayrıca “**Geyim adlarını bildirən terminlər**” başlığı altında öyrənilmişdir. Altıncı yarım fəsildə isə Ordubad və Culfa şivələrində işlənən zəngin toxuculuq terminləri sistemli, etnolinqvistik təhlil olunmuşlar.

---

¹ Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, s.381

² Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, s.121

³ Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, s.256

⁴ İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, s.197

⁵ Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, s.207

⁶ Əsgərov H. Azərbaycan dilində maddi-mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, s. 357

Bütövlükdə bu fəsildə Ordubad dialekti və Culfa şivələrində adət-ənənə, yatacaq, məişətdə işlədilən alət və əşya adları, yemək, geyim adları və toxuculuqla bağlı işlədilən terminlər toplanaraq sistemləşdirilmişdir. Həmin terminlər dilimizin ayrı-ayrı dialekt və şivələri, türk dilləri, onların dialekt və şivələri, qədim yazılı mənbə və ədəbiyyatlarla müqayisəli etnolingvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur.

1. Adət-ənənə ilə bağlı işlədilən terminlər: *Ərgən* – evlənmə vaxtı çatan gənc oğlan, *Ərgənniy* – 1. *Subay oğlana qardaşları tərəfindən verilən pay*; 2. *Qızın öz nişanlısına göndərdiyi hədiyyə*. Bu söz Azərbaycan dilinin Qazax dialektində *ərgənnix*¹ şəklində eyni mənada işlədilir. Söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında da eyni şəkildə və “nişanlı qızın öz nişanlısına pay göndərməsi”² mənasında işlədilmişdir. Deyihli– 1. İki ailə arasında övladları (oğlan və qız) kiçik olarkən gələcəkdə evlənmələri arzusu ilə razılaşma; 2. Nişanlı qız. Culfa rayon şivələrində *göbəx'kəsmə* // *beşix'kəsmə* ifadələri də işlədilir. “Kitabi –Dədə Qorqud” boylarında işlənən *beşik gərtmə/yavuuqlu*³ sözləri bəhs olunan bölgələrin şivələrində işlənən deyix'li sözünün birinci və ikinci mənalarına tam uyğundur. – *Bəylər, Allah Taala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun, minim qızım Baybura bəyin oğluna beşikgərtmə yavuuqlu olsun – dedi. Kəsi-biçi//sözkədi//sözkəsməx*⁴– oğlan evinin qız evi ilə toy haqqında məsləhətləşməsi, *giyəv//yezən*–kürəkən. Söz müasir Türkiyə türkçəsinin Ərzurum dialekt və şivələrində *güvey*⁴ “İbni-Mühənnə lüğəti”ndə *güveg*⁵ şəklində, eyni mənada işlədilmişdir. *Gəlin atdandı* – vağzalı və s.

2. Yatacaqla bağlı işlədilən terminlər: *nazbalış, bərxənə, yüh//yüx', mitil* və s.

3. Məişətdə işlədilən alət və əşya adlarını bildiren terminlər: *Nəçəx//naçax* – *kiçik balta, xəçirgən//xəçirdəy* – *təndir və ya ocağın üstünə*

---

¹ Cəfərli Əli (Əli Kamil oğlu Cəfərov). Azərbaycan dilinin Qazax dialekti: Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1961, s.221

² Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edənləri F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, s.164

³ Yəne orada. s.52

⁴ Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. III cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, s. 375

⁵ Hüseyin Abtal. İbni-Mühənnə lüğəti. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, s.32

qazan qoyularkən saxlamaq məqsədi ilə qoyulan yastı dəmir, *Fidənə // ifidənə//irəfətə//ilfidə//əpbəhyapan* – təndirə çörək yapmaq üçün cavan söyüd şivlərindən toxunan və üzərinə müyyən parça çəkilən əşya, Dialektoloji lüğətlərdə Naxçıvan dialektində *ifirdə//ifitə//iftə¹*, Culfa şivələrində *ilfidə*, Zəngilan şivəsində *ilfitə*, İmişli, Şərur, Zəngilan şivələrində *irəfətə²* şəkillərində eyni mənada işlənib. *Səvdəşi, xərtdəşi // xartdaşı//xart* – kəsici alətləri itiləmək üçün daş və s.

4. Yemək adlarını bildiren terminlər: *ərişdəşi, aş*. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında da *aş* sözü eyni tərkib və mənada işlənmişdir. Yüklü Qoca ilə Yarpağlı Qocayı Təpəgözə verin aşın bişirsin – dedi... Ölülərinə aş verdiyin vaxt əllərindən alıram³. Qər körəməzi – süd, qatıq və qarın qarışığından hazırlanan yemək, *təpitdi//təpitmə* – xəmrə (maya) vurulmayan xəmirədən bişirilən xörək, *quymax // quyməğ, saj əpbəyi //saj əpbəyi, cızdix //cızdix* – heyvan quy-ruğu əridilib yağı çıxarıldıqdan sonra qalan yemək, *kəlləpəçə// kəlləpaça* – xaş, içalat qızartması, *bəğiröfgə* – cızbiz, *sütül //ütməcə* – alova tutularaq ütülən qarğıdalı yeməyi və s.

5. Geyim adlarını bildiren terminlər: *Şeşə papax* – uca papax, *cannix //cənniğ, sırxılı, cürcənəy–yapıncı, qulağaltı //qəşbənt //qəşbənd //qəşbat //qiqaç //qiyaş* –ləçək. Bu mənəni Salyanda alınmış, Tovuzda başçəkis//qulağaltı, Şəkiddə xınabənt, Qazaxda qıyqaş sözləri ifadə edir. *Güləcə//küləcə* – qabağı açıq, büzməli üst geyimi. Dialektoloji ədəbiyyatlarda *küləcə* – keçmişdə qadınların geydikləri büzməli paltar⁴, qolunun ağzına və ya yaxasına xəz dəri qoyulmuş ləbbədə, beli büzməli qadın üst paltarı⁵ mənalarında qeydə alınmışdır. Qarabatdağ, xışdix – dar paltarı genişlətmək üçün yanına salınan üçbucaq şəkilli parça, *köbə* –paltara salınan naxış və ya həmin naxışın materialı, *köbəqoymax // köbələməx'* – naxış salmaq, qırqın – büzmə və s.

6. Toxuculuqla bağlı işlədilən terminlər: *Fərş* – yundan toxunan xalı növü. Mənşəcə alınma olan bu söz Ordubad dialekti və Culfa şivələrində xalça, palaz, *çecim* – bütövlükdə döşənəcək mənasında işlənir, *Kənara*– ensiz xalça. Bu termin dilimizin digər dialekt və şivələrində bir o

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə, I c. A-L, Ankara: Türk Dil Qurumu Yayınları, 1999, s.243

² Yenə orada. s. 256

³ Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edənləri F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, s.114

⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə, I c. A-L, Ankara: Türk Dil Qurumu Yayınları, 1999, s.272

⁵ Yenə orada. s.224

qədər də geniş işlənmə arealına malik deyil. Sözə yalnız Qax şivəsində¹ eyni mənada rast gəlinmişdir. *Müxuru//müxru* – alaçıq üçün salınan keçə, *ətücü//atıcı //atıcılıq // həlləş //hallaş //həlləc* – keçə salan, *qılış//qılıç, sülü//mil//çağ, kirgid//kirgit//kirki* –toxuculuq aləti. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Ağdam, Bərdə, Qazax, Xaçmaz, Gəncə, Quba dialekt və şivələrində² eyni mənada işlənir. Zaqatala şivəsində bu mənada “*qırqıt*” sözü işlənir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir.

– Dissertasiyada Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasının etnolinqviistik, tarixi-dialektoloji aspektdən, monoqrafik şəkildə tədqiq göstərdi ki, bu dialekt və şivələrdə işlənən termin səciyyəli sözlər qədimliyi, zənginliyi, əhatəliliyi və çoxcəhətli spesifik xüsusiyyətləri ilə dilimizin dialekt leksikasının mühüm laylarından birini təşkil edir;

– Terminlərin linqviistik təhlilinə əsasən deyə bilirik ki, Ordubad dialekti və Culfa şivələrində mövcud olan sözlər özünəməxsus bir sıra cəhətlərinə görə dilimizin tədqiq olunmuş dialekt və şivələri ilə müəyyən orta xüsusiyyətlərə malik olsa da, özünə xas bir sıra göstəricilərinə görə onlardan fərqlənir;

– Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən bir çox terminlərin qədim türk yazılı mənbə və abidələri, qohum dillərin dialekt və şivə materialları, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, lüğətlərlə müqayisəli, etnolinqviistik və etimoloji təhlili nəticəsində aydın oldu ki, bəhs olunan dialekt və şivələrdə xeyli sayda sözlər var ki, qədim türk dili elementlərini özündə saxlayır.

– Araşdırmalar nəticəsində sübut olundu ki, öyrənilən terminlərin böyük əksəriyyəti türkmənşəli sözlər olmaqla ümumtürk leksikasında mühüm yer tutur.

– Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasının sistemli öyrənilməsi unudulmaqda olan bir sıra sözlərin ortaya çıxarılmasına və onların etnolinqviistik təhlilinin aparılmasına imkan verdi.

– Konkret dil faktları sübut edir ki, Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən terminlər xalqımızın tarixi, soykökü, adət-ənənələri, təsərrüfat həyatı, milli-mənəvi dəyərləri ilə sıx bağlıdır.

---

¹ Yenə orada. s.275

² Yenə orada. s.281

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Naxçıvan MR Ordubad dialektində sait səslərin əvəzlənməsi//AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2007, №1, s. 111-116.

2. Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikasına aid bəzi qeydlər //AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2008, №1, s. 169-172.

3. Culfa şivələrində qoyunçuluq terminləri // AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, Bakı: Elm və təhsil, 2009, №5, s. 117-123.

4. Azərbaycan dilinin Culfa şivələrində əkinçilik terminləri // Yol Bilim-Kültür Araşdırma dərgisi, Ankara: Öztepe, 2009, №30, s. 245-250.

5. Ordubad dialektində işlənən yabanı göyerti və ot adları//AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2010, №1, s. 155-159.

Culfa şivələrində mürəkkəb fellər. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Naxçıvan, Qeyrət, 2010, №2, s. 160-165.

6. Culfa şivələrində işlənən arıçılıq terminləri haqqında //AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2010, №3, s. 157-162.

7. Ordubad dialketində heyvandarlıq terminləri// AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2011, №1, s. 159-164.

8. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində toy adətləri ilə bağlı işlədilən bəzi terminlər haqqında// AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. “Axtarışlar” jurnalı. Naxçıvan: 2011, №2, s. 111-114.

9. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən keçi adları haqqında //AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, Bakı: Elm və təhsil, 2011, №1, s. 239-245.

10. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində meyvə və tərəvəz adlarını bildirən terminlər haqqında// AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. “Axtarışlar” jurnalı. Naxçıvan: 2012, №3, s. 130-135.

11. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində biçin və xırmanla bağlı işlədilən terminlər haqqında// AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərləri” Naxçıvan: Tusi, 2012, №1, s. 153-159.

12. Ordubad dialektində işlədilən maldarlıq terminləri haqqında// Bakı Dövlət Universiteti Dil və Ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: 2012, №2(8), s.10-13.

13. О словах “тоглу” или “шишек”, использованных в связи со скотоводством в Ордубадском диалекте азербайджанского языка //

Scientific enquiry in contemporary world: theoretical basics and innovative approach. Vol 7, Titusville, FL, USE, L&L publishing, 2012, 160-163.

14. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dil siyasəti və Azərbaycanda dialektologiya elminin inkişafı məsələləri/“Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunan Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda həsr olunan beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, s.577-578.

15. Ordubad dialektində müxtəlif əlamətlərinə görə heyvanlara verilən adlar haqqında// AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2013, №3, s. 140-146.

16. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində süddən hazırlanan məhsulların adlarını bildirən terminlər haqqında/ “Ümummilli lider Heydər Əliyevin 91 illik yubileyinə həsr olunan Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda həsr olunan beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s.664-667.

17. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində toxuculuqla bağlı işlədilən terminlər haqqında // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2014, №3, s. 179-183.

18. Зульфугаров Р. А. О терминах, связанных с молотьбой и жатвой, в ордубадском диалекте и джульфинском говоре. Гилея, Выпуск 94(№3), Киев, 2015, с. 327-330.

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ

РЕЗЮМЕ

Нахчыванские диалекты и говоры специфическими особенностями отличаются от литературного языка и от других диалектов и говоров. Диссертация посвящена изучению терминологической лексики нахчыванских диалектов и говоров. Ордубадский диалект и Джульфинский говор отличаются богатой терминологической лексикой. Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность рассматриваемого вопроса, определены цели, задачи исследования, показаны его методологические основы, база источниковедения, научная новизна, теоретическая значимость и уровень исследования данной темы.

В первой главе под названием «Термины животноводства в Ордубадском диалекте и Джульфинском говоре», состоящей из 3 подглав, говорится о роли и месте ордубадского диалекта и джульфинского говора среди Нахчыванских диалектов, об используемых здесь терминах животноводства. Отмечено, что богатство Ордубадского диалекта и Джульфинского говора терминологической лексикой, связанной с животноводством, имеет схожие и некоторые несхожие особенности с другими диалектами и говорами нашего языка, а также с диалектами и говорами других тюркских языков. Проводится этнолингвистический анализ этих терминов в сравнении с древними письменными источниками, словарями, другими диалектами и говорами нашего языка, диалектами и говорами разных тюркских языков. На основе этих исследований можно заявить, что используемые на территории края термины животноводства несут в себе самые древние языковые элементы нашего языка.

В первой подглаве первой главы, называемой «Термины овцеводства» говорится о терминах овцеводства в Ордубадском диалекте и Джульфинском говоре. Во второй подглаве, называемой «Термины, связанные со скотоводством», дается этнолингвистический анализ терминов, связанных со скотоводством. В третьей подглаве, называемой «Термины, связанные с коневодством», проанализированы термины, связанные с коневодством.

Вторая глава называется «Термины, связанные с земледелием, садоводством и растениеводством». Здесь дается этнолингвистический анализ терминов, связанных с земледелием, садоводством и растениеводством. Эта глава состоит из 3 подглав. Первая подглава называется «Термины земледелия», вторая «Термины садоводства» и третья «Термины растениеводства». В этих подглавах термины, связанные земледелием, садоводством и растениеводством подвергаются этнолингвистическому анализу.

Третья глава, называемая «Бытовая лексика в Ордубадском диалекте и джувльфинском говоре» состоит из шести подглав. В этих подглавах дается сравнительный этнолингвистический анализ терминов, связанных с традициями, названий предметов быта, еды, одежды, терминов ткачества с другими диалектами и говорами нашего языка, с другими тюркскими языками, древними письменными источниками и литературой.

В заключении подытожены достигнутые научные новшества.

TERMINOLOGICAL LEXICAL OF NAKHCHIVAN DIALECTS AND ACCENTS SUMMARY

Nakhchivan dialects and accents have their special features differing from our literary language and other dialects and accents of Azerbaijan language. The thesis has been devoted to the learning of the terminological lexical of Ordubad dialect and Julfa accents attracts the attention for their rich terminological lexical. The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion, list of the used literature.

The introduction deals with the actuality of the theme, investigation object, the determination of the aim and duties, learning level of the theme, scientific innovation, theoretical and practical significance, approbation, was analysed.

The first chapter is called “Cattle –breeding terms in Ordubad dialect and Julfa accents” and consists of three semichapter. In here the author speaks about the place and role of Ordubad dialect and Julfa accents among the Nakhchivan dialects and accents and deals with cattle-breeding terms used in here. It is noted that the cattle-breeding terms used in Ordubad dialect and Julfa accents is differing from other dialects of Azerbaijan language, Turkish languages and their dialects and also they have some same featurtes with them. All these terms were comparative and ethnolinguistic analysed with our other dialects and accents of our language, Turkish languages, their dialects, ancient written monuments and sources, dictionaries and etc.

The first semichapter of the first chapter deals with the cattle-breeding terms used in Ordubad dialect and Julfa accents. The second semichapter deals with th terms named caws and they were ethnolinguistic investigated. The third semichapter is called “Horse-breeding terms”. In here the terms connected with horse-breeding is widely investigated.

The second chapter is called “Tillage, gardening, plant-growing terms in Ordubad dialect and Julfa accents”. In here the author ethnolinguistic investigate the terms connected with tillage, gardening, plant-growing. This chapter of the dissertation consists of three semichapters. They called “Tillage terms”, “Gardening terms”, “Plant-growing terms”.

The third chapter is called “Way of life lexical in Ordubad dialect and Julfa accents” and it is consist of six semichpaters. In these semichapters the author speaks about the terms connected with traditions, tool and thing names, product and clothes names, weaving names. All these terms were comparative and ethnolinguistic analysed with our other dialects and accents of our language, Turkish languages, their dialects, ancient written monuments and sources, dictionaries and etc.

The concluding part of this thesis summarizes the results of the research.

Çapa imzalanmışdır: 30.09.2015
Kağız formatı 60x84, 1/16
Fiziki çap vərəqi 1,4
Sifariş: 85
Tiraj 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Tusi" nəşriyyatında çap edilmişdir.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

РАШАД АЛИ ОГЛЫ ЗУЛЬФУГАРОВ

**ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА НАХЧЫВАНСКИХ
ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ
(На основе материалов Ордубадского и Джульфинского районов)**

5706.01- Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора философии по
филологическим наукам

НАХЧЫВАН-2015